

1864 Trajedisi*

Cahit ASLAN**

Giriş:

Kuzey Kafkasya bir bakışta keşfedilemeyecek kadar karışık bir etnik ve sosyokültürel yapıya sahip, tarih boyunca medeniyetlerin uğrak yeri olmuş ve siyasi nüfuz alanına dönüştürerek pek çok kavimin kültürel mirasını günümüze taşımış, birbirinden farklı dilleri konuşan kırktan fazla halkın bir arada yaşadığı, dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Çerkesler ise, Kuzey Kafkasya dağlarının otokton (var olduğundan beri orada yerleşik olan) halkları olup, sonuçları bakımından değerlendirildiğinde yaşadıkları ‘1864 trajedisi’ ise, tarihin en acı ve feci sayfalarından biridir.

Kuzey Kafkasya’nın çok dilli özelliğine rağmen, ortak tarihsel, sosyal, kültürel ve jeopolitik menfaat birliğinin sağladığı bir üst kim kimliği taşıyan Çerkesler, Kuzey Kafkasya’nın kadim halklarıdır. Rusların emperyalist yayılcı politikasının Kafkasya’ya dayanması yüzünden Çerkesler, uzunca yıllar Rus Çarlığına karşı özgürlük mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadele sürecinde Ruslar, Çerkeslere çok kötü davranmış ve Kafkasya’da etnik temizliğe varan savaş metotları uygulamışlardır. Sonuç olarak, Çerkesler, 21 Mayıs 1864’te özgürlük savaşlarını kaybetmişler ve nüfuslarının önemli bir kısmı jenosit kurbanı olmuştur; geri kalan nüfus ise, Kafkasya dışına, özellikle Osmanlı topraklarına sürülmüşlerdir. İşte bu yazı, bu trajedi (Çerkes trajedisi) hakkındadır.

Trajedinin Tarihsel Arka Planı:

Tarihi açıdan bölgenin demografik yapısı, Adıge (Şapsığ, Abzekh, Hatukhay, Beleney, Kabarvey vs.)-Abhaz-Ubıh, Çeçen-İnguş grupları ve Dağıstan bölgesinde yaşayan (Andi, Avar, Lak, Lezgi vb. kabileler) tarihi otokton halklar ile bölgeye sonradan gelip yerleşen halklar olan Turani kökenli Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Kumuklar ile İndo-germen kökenli bir halk olan Osetlerden oluşmakta idi. Bu bölgenin insanları, kader birliği etmiş, tarih boyunca meydana gelen sosyolojik süreç neticesinde oluşmuş ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade eden ortak bir “Kafkas Kültürü”nü de yaratmışlardır.

Osmanlı’nın Kırım Savaşını kaybetmesinin ardından, Rusya, Kafkasya üzerindeki baskısını olağan üstü düzeye çıkardı. Bu baskı karşısında daha fazla direnemeyen Kafkas ulusları, özellikle Şeyh Şamil’in hareketinin düşmesinden sonra tarihin en büyük sürgünleri ile karşı karşıya kaldı. Bütün dünya biliyor ki, Kafkasya, Ruslar tarafından zorla işgal edilmiş ve Adigeler başta olmak üzere Kafkas halklarının büyük bir kısmı Çarlık güçleri tarafından ülkelerinden zorla sürülmüşlerdir. Geri kalanlarının ise, farklılıklarından ziyade benzerliklerinin belirlediği geçmişten gelen kültür oluşum süreci -suni olarak siyasi bölgelere bölünerek- farklı dilleri konuşan pek çok halkın küçük nüanslarla birbirinden ayrılan ortak hayat tarzını, ortak dünya görüşünü, âdet ve geleneklerini, folklor değerlerini ifade edebilecek olan bir üst kimlik oluşumunun önüne geçilmiştir. Bugün de Sovyet-Stalin döneminden kalma siyasi coğrafya açısından Kuzey Kafkasya, Karaçay-Çerkes, Kabardin-

* Bu makale detaylı olarak “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü” başlığı ile “Uluslararası Suçlar ve Tarih”, ASAM, 2006, sayı:1, sf.: 103-155’de yayınlanmıştır.

** Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyoloji Öğretim Üyesi, Adana.

Balkar, Adıgey, Kuzey-Güney Osetya, Abhazya, Çeçen-İnguşetya ve Dağıstan gibi bölgelere ayrılmıştır.

Tarih boyunca birçok kavmin geçiş ve karşılaşma noktası olarak görülen Kafkasya'da günümüzde de etkisi gözlenen iki ana unsurun etkisi söz konusudur: Türkler ve Ruslar

Kafkasya ile Türklerin ilişkisi M.Ö. 4. yüzyıla kadar gitmektedir. Bölge, önceleri Kırım Hanları vasıtasıyla ve 16. yüzyıldan itibaren de doğrudan Osmanlı Devleti ile ilişki içerisinde girmiştir. Bu ilişki bazen kötüleşerek 20. yüzyıla kadar süregelmiştir.

Kafkasya tarihi, aynı zamanda savaş sanatlarının tarihidir. Kafkas-Rus savaşları ise bunların içerisinde en acımasızca ve ahlaksızca yapılanıdır. Kafkasya'da huzursuzluk ve yer değiştirme hareketlerinin, Rusların Kafkaslara girmesiyle başladığı birçok bilim adamınca kabul edilmektedir. Özellikle Kafkas halklarının zorla yurtlarından sürülmesi Rus politikasının etkili aracı oldu. Kırım Tatarları'nın tersine, bu halklar ağırlıklı olarak yönetim örgütüne uygulanan baskıdan ibaret olan bir nedenle yurtlarından ayrılmaya niyetli değillerdi; onlara karşı uygulanan baskı araçları çok daha zorbaça kullanıldı: Kıyımdan geçirme, talan etme, evlerin ve köylerin yakılıp yıkılması gibi.

Kafkas-Rus Savaşı olarak adlandırılan savaşın gerçek başlangıcı, Rusların Kafkasya'da ilk kalelerini kurdukları ve toprak ele geçirmeye başladıkları, 1700'lerin bu ikinci yarısıyla tarihlenir. Rusların yayılcı politikası durmak bilmeyerek göçe, sürgüne, kısa bir süre sonra da **soykırma** dönüştü.

Kuzey Kafkasyalılar, Rus istila hareketine karşı derhal direniş hareketi de geliştirdiler. Özellikle ilk örgütlü direniş, 18. yüzyılın sonlarına doğru Dağıstanlı Şeyh Mansur tarafından gerçekleştirildi. Şeyh Şamil döneminde Dağıstan ve Çeçenistan'ın bütününe etkisi altına alacak olan müridizm hareketini de başlatmış oldu. Asıl adı Uçerma (Ruslar Uçurma der) olan Şeyh Mansur, Ruslara karşı beş yıl savaştıktan sonra 1791 yılında tutsak edilerek Petersburg'a götürüldü ve 13 Nisan 1791'de de idam edildi.

1790'a kadar İmam Mansur'un yönetiminde Çerkes kuvvetleri ve Rus orduları savaştılar. 16 Şubat 1801'e gelindiğinde Rusya, Gürcistan'ı ve Abhazya'yı ilhak ettiğini açıkladı. Bu tarihten sonra Rusların Kafkasya'da hâkimiyeti daha da artmaya başladı.

1828-29 savaşında Rumeli tarafındaki Rus Başkumandanı Dibitch'in Edirne'den sonra İstanbul'u bile tehdit edecek kadar yaklaşması ve Anadolu'da Erzurum'u alan Psakeyewitch ordusunun Trabzon'a doğru ilerlemesi üzerine Osmanlı barış imzalamak zorunda kaldı. Tarihe, 1929 Edirne Antlaşması olarak geçen bu barış görüşmeleri neticesinde Balkanlardaki bazı bölgelerin yanı sıra Anapa, Poti, Ahıska ve Ahılkelek kaleleri Ruslara verildi ve böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hâkimiyeti de tanınmış oldu. Daha önce 1739 Belgrat ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasında olduğu gibi sonraki '1829 Edirne Antlaşması'nın koşulları arasında yer alan Kuzey Kafkasya'nın Ruslara devredilmesi, Rusların Kafkasya üzerinde daha çok hak iddia etmesine neden oldu.

Bu olaylarla Rusların yayılcı politikasının Kuzey Kafkasya'da gelişmesi için Çarlığın önü açılmış oldu. Bu anlaşmaya dayanarak Ruslar, Çerkes topraklarını da kendi hâkimiyet alanları içinde gördüler. Çerkesler ise bu durumu her zaman reddettiler. Zaten Ruslar da Edirne Antlaşmasının kâğıt üzerinde olduğunu biliyordu. Kuvvet kullanılmadan bu toprakların elde edilemeyeceği belli idi. Kafkasya Dağlılarının kurtuluş hareketinde Müslüman din adamları önemli rol oynadı. Özellikle, Çerkesya'daki halkın özgürlüklerine düşkünlüklerinde İslami duruş önemli bir mevzi sağladı, 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirdi ve Kafkasya halkları arasında birlik ve dayanış oluşturulmasına vesile oluşturup Ruslara karşı ortak kimlik özelliği vererek Kafkas halklarının '*Birleşik Kafkasya*' ideali etrafında toplaşmasını sağlamada alternatif meydana

getirdi. Fakat bu beklenti, Kuzeydoğu Kafkasya’da belli bir seviyeye gelmesine rağmen sosyokültürel konjonktürden dolayı Kuzeybatı Kafkasya’da cılız kaldı.

İşte bu 1829 tarihi, Kuzeydoğu Kafkasya’da başlayan aynı zamanda Kafkasya’nın özgürlük mücadelesinde önemli dönüm noktalarından biri olan ‘gazavat’ savaşlarının da başladığı tarihtir. Aynı zamanda Çarlık Rusya’sının ordularına karşı direniş, zamanla birkaç kabilenin direniş olmaktan çıkıp tüm Kuzey Kafkasya’nın özgürlük savaşına dönüşecek yeni bir dönemin adıdır. İmamların öncülüğünde yavaş yavaş bütün Kafkasya’ya yayılan özgürlük savaşı, cesareti, halkları harekete geçirmedeki ustalığı, politik ve taktik yeteneği ile Şeyh Şamil bu hareketin en kıdemli ve en karizmatik önderi oldu.

1829’la beraber Dağıstan’da Şamil’in Çerkeslere ve diğer halklara yardımcı olan hareketi başladı. Bu tarihten itibaren Dağıstan’da, Çeçenistan’da, Osetya’da, Karaçay ile Kabardey’de ve Batı Çerkesya’da ortaya çıkan kurtuluş mücadeleleri ortak ulusal karakter kazandı. Birçok tarihçi bu sürece, imamların önderlik etme girişiminden dolayı “Kafkas Tarikati”nin özgürlük savaşı adını da vermektedir.

1834-35 yılından itibaren Kuzeydoğu Kafkasya’da Çeçenler ve Dağıstanlılar Şamil’in önderliğinde toplu halde savaşırken, batıda Çerkesler büyük birlik oluşturmadan ayrı topluluklar halinde direndiler. Dolayısıyla Şamil’in 1840’larda Kuban bölgesine gönderdiği naipleri olmasına rağmen o kadar geniş bir taban bulamadı. Bu durumun esas nedeni, Batı Kafkasya Adıgelerinde müridizmin özelliklerine karşı yoğun bir ilginin olmaması ve Şamil’in otokratik yapısı idi.

Bu yüzden, geçmişte olduğu gibi bugün dahi müridizm hakkında oldukça spekülasyon tartışmalar yapılmaktadır.

Görünen o ki, Kafkas-Rus savaşları, birçok zıt kuvvetlerin çatışma halinde olduğu bir ortamda meydana gelmiştir. Bu mücadele çok boyutludur: Doğu ile Batı, Müslümanlık ile Hıristiyanlık, bireysel özgürlük ile politik davranış, duygusallık ile hesaplılık ve benzeri birçok farklılıkların çatışması olmuştur Kafkasya’da.

Kurtuluş hareketinin cephesini genişletmek ve Kuzey Kafkasya dağlılarını birleştirmek amacıyla Şamil, Adıgeler arasında müridizmi yaymaya çalıştı. Bunun için Batı Kafkasya’ya 1842-1844 arası Hacı Muhammed’i, 1845’te naibi Süleyman Efendi’yi gönderdi. Böylece Kafkas Dağlılarının lokal birleşmeleri sağlanarak bazı başarılar elde edildi. Fakat Kafkasya’da yaşayan halkların sosyal, ekonomik, politik ve diğer farklılıklardan dolayı uzun erişimli olması mümkün görünmüyordu. Hatta bu şahıslar binlerce yıllık Adıge geleneklerini kaldırarak dogmatik şeriat kurallarını uygulamaya kalktığı için Adıgeler tarafından öldürüldüler. Bu yüzden Şamil’in hâkimiyeti Kuzeydoğu Kafkasya ile sınırlı kaldı. Ancak hâkimiyetin yalnız Kuzeydoğu Kafkasya’da tanınmış olması ve Kuzeybatı Kafkasya’nın onun otoritesini veya komutasını kabul etmemelerinden dolayı bu sefer 1848’de Şamil’in üçüncü naibi Muhammed Emin, Kuzeybatı Kafkasya’da faaliyet gösterdi. Şamil’in naipleri Kuzey Kafkasya halklarının kurtuluş hareketinin genişlemesi için temel yöntem olarak müridizm fikirlerinin propagandasını seçmişlerdi. Ancak, içinde buldukları sosyal çevre, Çeçenlerde ve Dağıstanlılarınkinden biraz farklıydı. Kuzeybatı Kafkasya Adıgeleri, Çarlıkla mücadelede güçlerini birleştirmek için müridizmi bir çare olarak görerek bu yeni öğreti kati rol oynamamıştı. Halk kitleleri arasında eski kabile ve aşiret yapısından kalma gelenek ve alışkanlıklarından dolayı İslam’ın taassup halinde, koyu bir şekilde yaşanmadığını bilen Muhammed Emin ise, Şamil’e bağlı ama gerçekte tamamen geleneklere göre yönetilen bir yönetim biçimi kurarak, şeriattan hiç söz etmeden kendini kabul ettirdi ve böylece başarı sağlayabildi. Onun sayesinde, halk, dini inançları için değil sömürgecilığe ve baskılara karşı olduğu için müridizm bayrağı altında mücadele etti. Fakat daha politik davranan Muhammed Emin, Bjeğuğ ve Abazaların güçlerini birleştirmeyi başardı ise de müridizme duydukları

güvensizlik ve ürkeklik yüzünden, diğer Adıge kabileleri bu birleşmeye mesafeli durdular. Çünkü bir taraftan dini ve sosyal eşitliği, kölelerin ve serflerin serbestliğini vaaz eden şeriat öğretisini yaymaya çalışırken diğer taraftan da Şamil'in imamlığında var olan İslami nitelikli cezalandırma sistemini uyguladı. Kuban Adıgelerinin toplumsal yapısına hiç uymayan durumdan dolayı müridizm fikirlerini pek benimsemediler. Zaten Müslümanlık, Adıgeler arasında henüz geniş bir taban bulamamıştı. Müridizmin temelinde yer alan cihat (inanç için teknik savaş), tarikat (gerçek tanrı yolu) ve davet (insanları menfur iktidara karşı isyana davet) üçlüsünden sonuncusu, yani davet Adıgeler için daha çok anlamlıydı. Bu anlamda, Kafkasya kurtuluş mücadelesinde din faktörü oldukça önemli, İslam'ın da Rusya'ya karşı mücadelede başlıca aktörlerden biri olduğu söylenebilir. Hatta bütün bu önderlerin Çerkeslerin düşünce ve yaşam biçimine uygun olmayan örgütlenme ve yöntemlerinin Çerkesler'in birliğine zarar verici etkisi de oldu. Özellikle Şeyh Şamil'in müritlerine ve kendisine tabi olan kalka karşı uyguladığı çok sert ve katı disiplin Çerkesleri ürkütmüştü. Bu yüzden bir taraftan Dağıstan'da ve Çeçenistan'da sıkı bir düzen getiren müridizm, diğer yandan birçok kabilenin ilk fırsatta Şeyh Şamil'den kopmasına neden oldu.

Kafkasya'da bütün bunlar olurken, Batılı devletler ve Osmanlı da olayları yakından takip ediyordu. Artık Avrupa, Kafkas-Rus Savaşı'nın acımasız ve haksız olduğu kadar, kanlı ve dengesiz olduğunu iyice anlamıştı ve tepkiler büyümekte idi.

Çerkesler topraklarını kaptırmamak için ümitsizce ve Osmanlı-İngiliz çevrelerinden yardım umarak mücadeleye giriştiler. Sonunda, Davit Urkhart ve James Bell gibi İngiliz ajanlarınca kışkırtılan ve İngiltere çıkarlarına kullanılarak kırırdılan Çerkesler büyük bir felakete uğrayarak tüm topraklarını Ruslara kaptırdılar. O yüzden dönemin saygın şahsiyetlerinde G. Bills, 6 Haziran 1864'te Londra'da Çerkeslerin durumunu görüşmek üzere yapılan bir toplantıda, 'İngiltere'nin Çerkeslerin uğradığı kıyım ve zulmünde etkisizliği' nedeniyle kınanması gerektiğini... 'İngiltere veya herhangi bir diğer ülke, deniz hukukundan ve ulusal onurundan vazgeçerek Rusya'nın bu cesur halkı fethetmesine yardım ettiğini' iddia etmişti.

Balkanlardaki Ortodoks-Slav nüfusla birleşerek Batıya ilerleme düşüncesinde olan Rusları durdurmak için Katolik İngiltere, Fransa, Avusturya ve Müslüman Osmanlı devleti birleşerek Ortodoks Rusya'ya karşı verdikleri Kırım Savaşında galip çıkınca Paris Antlaşmasını Ruslara kabul ettirdiler. İngiltere, Kırım Savaşı sonucunda Ortadoğu ve Karadeniz'de Rusya'yı arka plana itip Terek ve Kuban ötesinde sıkıştırarak esas amacı olan ticari nüfuz alanlarını genişlemek ve oraları kontrol altına alma avantajını sağladı. Bunun için 1856 Paris Antlaşması bu bölgelerde İngiltere ve Fransa'ya büyük avantajlar sağladı. Örneğin Haziran 1857'de Rusya ile Fransa arasında ticaret anlaşması imzalandı.

1841'de Boğazlar Antlaşması ile de Rusların Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmeleri engellenmişti. Bu sefer Batıda önü kesilen Ruslar bütün güçlerini Asya'ya, yani Hindistan'a yönelttiler. Fakat önlerinde hala geçilmesi gereken bir Kafkasya duruyordu. Zaten İngilizler için Kafkasya'nın geleceği önemli değildi. Ortadoğu ve Hindistan yolunda kendisine rakip olacak bir Rusya istemiyordu. Bunu önlemek onlar için yeterli idi. 30 Mart 1856'ta toplanan Paris Konferansı'nda da aynı politika izlendi. Konferansta savaşa ortak edilen Kuzey Kafkasya hakkında tek kelime söylenmedi. Rusya'nın doğu hududu belirlenirken, Kafkasya'daki bağımsızlık savaşından hiç söz edilmedi. Aynı zamanda Kırım Savaşlarında Osmanlı-İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yanında savaşa katılan Çerkesler hakkında bu anlaşmada en ufak bir yerinde bahsedilmedi.

Oysa 1854 Mart ayında, İngiliz savaş gemisi Samson, Adigey sahillerine yanaşmış ve gemideki heyet, Ubıh kabilesi liderlerinden İsmail Bey ile görüşmüştü... Kafkasyalı liderlerle ilişki kurmak isteyen sadece İngilizler değildi. Türk ve Fransız heyetleri de harekete geçti.

Hatta Sefer Bey, Kuzeybatı Kafkasya'yı temsilen bir heyetle 1856'da Osmanlı Sultanıyla iki görüşme yaptı. İlk kabulde Sultan, 'Paris Antlaşması' gereği dağlıların Rusya yönetiminde kalacağını ve Osmanlı Devletinin bir şey yapamayacağını belirtmiş; ikinci görüşmede ise, 'kendine tebaa olduklarını kabul ederlerse ve atadığı görevliye kayıtsız şartsız uyarlılara Çerkesleri himaye edeceğini' açıklamış.

Aynı süreçte Şeyh Şamil'in de teslim olmasıyla bütün kuvvetlerini batıya yöneltmiş olan Rusya Kumandanlığına bazı kavimler itaat etmek zorunda kalırken inatla direnen ve teslim olmayan Abzekh, Şapsıg ve Ubıh liderlerinin bir araya geldiği bir toplantı yapıldı. Toplantıda Avrupa devletlerini uyarmak üzere bir mektup yazılmasına karar verildi. İngiliz hükümetine gönderilen Çerkesya'da siyasi bir birlik oluşumu için girişimlerin olduğunu belirtilen mektuba hiç kimse karşılık vermedi.

Bütün bu süreç içinde, işgal veya başka zorlayıcı nedenler yüzünden topraklarında yaşama olanağı kalmadığını düşünen Kafkas bölgesinin bazı yerlerinden bazı aşiretler ve gruplar korkularından kendi başlarına Anadolu'ya ve kısmen Rumeli'ye göç etmeye başladılar. Özellikle kendi imkânlarının sınırlı olduğunu ve kesinlikle yenileceklerini tahmin eden prens ve feodal gruplardan Osmanlı yanlısı olanlarla dini çevreler, ailelerini Osmanlı topraklarına götürdüler. Bu durum Trabzon'daki Rusya Konsolosunun raporunda açıkça belirtilmektedir: *Genellikle zengin ve ilerigelen dağlılar göç ediyorlar.* Hatta 1822'den beri küçük gruplar halinde toplu göçler oldu. Sonraki yıllarda, Çerkesya'daki askeri faaliyetler arttığı ölçüde göç dalgısı da artmaya başladı.

Ruslar daha sonraki yılları hesaba katıp diplomatik-politik kurnazlık göstererek 1859'da bazı Müslüman grupların Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göçmelerine Osmanlı Devleti'nden müsaade istedi. Bu müsaadeden bir yıl sonra 1860'ta Rus sefiri Melikof, savaştan zarar görmüş, yerlerinden edilmiş 40 bin kadar Müslüman güç durumda olduğu için bunların yeni bir yere yani Osmanlı Devletine göç etmek istediğini belirterek Osmanlı devletine bir anlaşma teklif etti ve Abdülmecit 'ten bir anlaşma kopardı. Adeta zor durumda olan halkın Halife topraklarına göç etmek istemesi üzerine Ruslar, yaptıkları bu göç anlaşmasını, daha sonra yapacakları etnik temizleme ve soykırım içeren sürgünler için meşruiyet aracı olarak kullanacaklardı. Karpat'a göre bir anlaşmadan ziyade bir aldatmaca olan bu girişim, daha sonra Çerkeslerin politik ve diplomatik çıkışlarını boşa çıkarmıştır. Bu tarihten sonra gerçekleşen soykırım, adeta gönüllü bir göç fikrine indirgenmiştir. Oysa Osmanlı hükümeti bu anlaşma ile 40-50 bin arası bir göçmeni aşamalı olarak onay verdiğini düşünüyordu.

Kafkasya Ordusu Genel Kurmay Başkanı General D. A. Milyutin 1857 yılında 'Rus ve Kazakların Kafkasya'daki Yol Haritası ve Çerkeslerin Vatanlarından Sürülmesi' başlıklı geliştirdiği planı General Baryatinskiy aracılığı ile 1860'ta Çar'a kabul ettirdi. Bu raporda *'Dağlıları bizim uygun gördüğümüz arazilere göçürmek gerekir. Onları Don bölgesine iskân etmek lazım. Öte yandan Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında Rus nüfusunun kuvvetlenmesi lazım... zamanı gelinceye kadar bu planı Dağlılardan titizlikle gizli tutmalıyız'* denilmektedir. Baryatinskiy de bu uygulamayı Rusya'nın güvenliği için önemli gördü ve ona göre *'Kazak nüfus yerleştirilmeli ve aşamalı bir şekilde dağlıları sıkıştırarak, yaşam şartlarını çekilmez hale getirilmelidir. İnatla ve ısrarla düşmanlıklarını sürdüren aşiretlere acımak gerekmez'* di.

Bundan sonra Çarlık Rusya'sının zulüm ve katliamlarıyla önüne geçilmesi olanaksızlaşmış bir sürgün dönemi başladı. Savaş öncesinde direniş merkezlerinin imha edilmesi yönündeki askeri strateji, savaş sonrası dönemde askeri birliklerin sistemli olarak ilerlemesi, işgal edilen bölgelerden yerli halkın çıkarılması ve sonra kolonistlerin yerleştirilmesiyle güvenlik altına alınması şekline, yani yerli halkın dağlık bölgelerden sürgün edilmesi yöntemine dönüştürüldü ve Kafkasya kitleler halinde boşaltıldı.

Kitleler halinde yapılan bu nüfus boşaltması kötü koşullarda gerçekleşiyordu. Çerkesler, Karadeniz'deki Taman, Tuapse, Anapa, Tsemez, Soçi, Adler, Sohum, Poti, Batum gibi limanlardan Rus, Osmanlı ve İngiliz gemilerine balık gibi istif edilerek, Osmanlı topraklarına, yani Trabzon, Ordu, Samsun, Sinop, Kefken, Varna, Burgaz, Köstence, İstanbul ve Ege kıyılarına döküldüler. Bu kıyılarda insanların büyük bir kısmı hayatını yitirdi. Bu zayıf öyle boyutlara ulaştı ki, örneğin Trabzon'daki Rus Konsolosu, Mayıs 1864'te *30 bin kişi açlık ve hastalıktan kırıldı. Gemilerde hastalık alameti gösteren olursa derhal denize atılırdı...* Öyle ki, hem Kafkasya hem de Osmanlı kıyılarında ölen insanların gömüldüğü çok sayıda toplu mezarın olduğundan bahsedilmiştir. O döneme tanıklık eden ve sürgün kararını yürüten Trabzon'daki Rus Konsolosu General Katraçef'in yetkililerine şu bilgiyi geçti: *Türkiye'ye gitmek üzere Batum'a 70.000 Çerkes geldi. Bunlardan vasati olarak günde 7 kişi ölüyor. Trabzon'a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19.000 kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110.000 kişi arasında her gün vasati 200 kişi can veriyor. Trabzon, Varna ve İstanbul'a götürülen 4650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım. Yine, C. Havadis'in 21 Ra 1276 tarihli sayısındaki haberde '... Kerç'ten gelmekte olan bir ticaret gemisi Ereğli açıklarında batmış ve gemideki 450 muhacirden 100'ü boğularak ölmüştür' diye yazdı.*

Osmanlı Hükümeti, bu boyutlara ulaşan göç baskısını düzenlemek için bir komisyon ihtiyacı hissetmeye başladı. Göç ve göçmen işleri 16 Ocak 1860'a kadar İstanbul Şehremaneti (İstanbul Belediyesi) tarafından yürütülüyordu. Fakat gelen nüfus o kadar fazla idi ki belediye bu işin üstesinden tek başına gelmekte zorlandı. Bunun üzerine 1860'ta 'Muhacirin Komisyonu' kuruldu. Daha sonra gelişen nüfus hareketlerine bağlı bir biçimde şekil değiştirerek cumhuriyet devrine kadar geldi.

Rusların ana hedefi Karadeniz sahili ve verimli batı ve kuzeybatı topraklarına sahip olmak ve o topraklara Rusları ya da kendi yandaş halkları getirip yerleştirmektir. Ruslar öyle istiyor diye Çerkesler kendi iradeleriyle o topraklardan ayrılmadı. Savaş bitiminde mağlubiyete razı olup topraklarında kalmayı ısrarla istekleri halde bu istekleri kabul edilmemiştir. Köyleri ve tarım alanları tahrip edilmiş olarak cebren tarihi topraklarından koparılıp uzaklaştırılmışlardır. Üstelik bir başka ülkeye Osmanlı topraklarına sürülmüşler ve yerlerine de Ruslar ve Kazaklar yerleştirildiler. O itibarla, Çerkeslerin bu acı olay, gerçek anlamda bir '**sürgün**' olayıdır. Fakat sürgün Rusları tatmin etmedi. Çerkesleri daha acı olaylar bekliyordu.

1860 Ekim ayında, Vladikavkaz şehrinde toplanan Kafkasya Başkumandanlığı, önerilen bütün barışçıl yöntemleri reddederek Başkumandan Prens A.İ. Baryartinskiy'in önerilerini dikkate aldı ve Kubanötesindeki asi Dağlılara karşı yeni askeri hareket planı hazırladı. Buna göre sayıca ve silahça üstünlüğü kullanarak bütün kuvvetlerle taarruz yapılacak ve Dağlılar dağlardan ova ve düz yerlere sıkıştırılacak, yani topraklarından çekiyle mecbur edilecekti. Onların yerlerine ise Kazak ve Rus nüfus için yerleşim birimleri kurulacaktı. Bu amaç için ilk önce 1860-1861 arası 10.343 Kabardey, Osmanlı topraklarına göçe zorlandı.

Rusların bu tazyiki karşısında 1861 yılında Çerkasya'da mücadele şiddeti arttı. Bu sefer taktik gereği Çerkeslerin inatçı direnişi karşısında fazla kayıp verilmesini önlemek ve 'Çerkes Sorunu'nu barışçıl yollarla çözmek amacıyla II. Aleksandr, Kafkasya'ya geldi ve Çerkes temsilcilerle iki görüşme yaptı. Görüşmeler sonucunda Çerkesler sonuna kadar savaşmaya karar verdiler. Kendilerinden çok güçlü de olsa Rus ilerleyişi karşısında sessizce teslim olmaları beklenemezdi. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Çerkesler Rusya'ya kolayca teslim olması elbette mümkün değildi. Hatta organize mücadele edebilmek için Çerkes devleti kurma girişiminde bile bulunuldu. Bunu için Abzekh, Şapsığ ve Ubih temsilcilerinin katıldığı toplantıda devlet iktidarının üst organı olarak, başında Ubih Hacı

Giranduk Berzeg'in bulunduğu 15 kişilik meclis seçildi. Çerkes devletinin kurulduğu Rusya, Osmanlı, Fransa ve İngiltere hükümetlerine bildirildi; fakat artık çok geçti. Böylece nüfusu ve gücü azalmış Çerkes grupları bağımsız arayışlar içine düştüler. Batı Kafkasya'nın işgaline ilişkin sunulan plana nihai onayı vermek ve durumu şahsen yerinde görmek için II. Aleksandr 11 Eylül 1861'de Kuzey Kafkasya'ya gelmişti. Bunu duyan Hacı Berzeg 50 kişilik bir heyetle 18 Eylül 1861'de Çar'a yazılı bir dilekçe sundu ve Çar'a, Rus yönetimine sadık kalacaklarına yeminle söz vererek Çar'dan, kendilerini doğdukları yerlerden sürgün etmemelerini istediler. Çar'ın yanıtı oldukça sert ve acımasız oldu: '*Size düşünmeniz için sadece bir ay süre tanıyorum. Bir ay sonra Kuban boyunda size gösterilen yerlere taşınmayı kabul edip etmediğinizi Kont Yevdokimov'a bildireceksiniz veya Osmanlı ülkesine göç edeceksiniz*' dedi. İşte bu yanıt 'Büyük Çerkes Sürgünü'nün bir tür manifestosudur.

Tüm ümitsizliğe rağmen, özellikle Şapsığ, Ubıh ve Abzekhler arasında 1861-62'de yeni ve son bir direnişin başlamasına neden oldu. Halk son nefesine kadar direniyor, mücadele ediyor, savaşıyor, en son kurtuluş imkânı kalmayınca teslim oluyordu. Köy yerleri teslim olduktan sonra tutsak edilenleri Rus askerleri tümüyle öldürüyordu. Bazen subaylar son çözüm için Çarın kardeşini bekliyorlar, son çözümü ona adeta bir gösteri şeklinde sunuyorlardı. Herkes yerini alıyor ve bu silahsız, savunmasız, kendini koruyamayacak halkı öldürüyorlardı. Artık savaş, soykırıma, vahşete dönüşmüştü. O zamanlar Rus Ordusu'nda asker olan S. Duhovski sonra gelişen olayları anılarında şu şekilde anlatmaktadır: '*Süre dolunca birlikler Mahopse nehrine kadar ilerledi. Müfreze iki kol halinde ilerliyordu. Bir kol Aşşe Nehri'nin alt kolları boyundaki köyleri ateşe verdi. Orada buldukları köylüleri malları ile dışarı çıkardılar. Birçok Şapsığ müfrezesinin ilerlemesini görerek aileleri ile birlikte dağa kaçtı... Bu şekilde, harekâtın ilk üç gününde ikinci sıra dağlarla deniz arasındaki bütün köyler yakıldı.*

Bu ara Rusya serfliği kaldırma planları yapıtı. Taktik gereği 1861 yılında bu reformları derhal devreye soktu. Kısa sürede bu reformlar, Kafkasya'da kendini gösterdi. Çerkeslerin toplumsal örgütlenme yapısında serf-bey (Pşıl ile Pışı-work) ilişkisinin önemli bir yeri vardı. Daha doğrusu toplumsal yapı ve örgütlülüğün sağlamlığı bu ilişki üzerine kurulu idi. Bu reformlar serflere-köylülere özgürlük getiriyordu fakat toprak vaat etmiyordu. Bu plan bir taraftan köylülerin eski feodal ilişkilerini çözerken diğer taraftan da onları topraksız bırakıyordu. Önemli bir köylü nüfus köylerini terk etti. Beylerin bazılarının göç etmesi üzerine de Çerkesya'nın bağımsızlık mücadelesi köylülerin sırtında kaldı.

İstanbul'a sürülenler ise, hallerinden hiç de memnun değildi ki, o dönemin genel atmosferini yansıtan bir de ağıt yakmışlardı: 'Yistanbılak'ue (İstanbul'a Sürüyorlar Bizi). Kıtalarının son mısraları '*heyhat, vatan elden gidiyor*' diye biten bu ağıt hala Çerkeslerin hafızalarında yaşamaktadır. Bu mısralar aynı zamanda Çerkeslerin tarihi için bir dönüm noktasını da ifade etmektedir.

Osmanlı Hükümetinin sosyal stratejik beklentileri Çerkes göçmenlerden yararlanabileceği fikrine kapılmasına neden oldu. Örneğin İngiliz Hükümetinin de önerilerini dikkate alan Osmanlı İmparatorluğu Balkan eyaletlerinde yaklaşık 350-400 bin nüfusu belli yerlere, özellikle Hıristiyan köyleri arasında Tuna ve Balkan dağları boyunca bir hat oluşturarak köy yerleşim şeklinde iskan etti.

Daha sonra da Rusya, sürgüne tabi tuttuğu Çerkes ulusunun peşini sürgünde de bırakmayacaktı. Ruslar Kafkasya'ya yakın Osmanlı topraklarına yerleştirilmelerine şiddetle karşı çıkacaklar ve 1864 sürgününde Balkanlara yerleştirilecek Çerkesler ikinci bir kez daha Ruslar tarafından sürüleceklerdi. Daha sonra bu iş için Ruslar 23 Aralık 1876 İstanbul (Tersane) Konferansında Rumeli'de Çerkeslerin iskân edilmemesi kararını çıkaracaklar, Avrupa devletleri de bu isteği destekleyecekti. Balkanlarda uzunca bir süre kaldıktan sonra

1877’de Kafkasyalıların büyük bir kısmı, neredeyse tamamına yakını tekrar Anadolu’ya ve Suriye’ye nakledileceklerdi.

Ruslar Çerkeslerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla 10 Mayıs 1862’de bir komisyon oluşturdular. Resmi olarak Kafkasya’dan yerli halkların Osmanlı topraklarına sürülmesi, 1862 yılında işte bu Kafkas Komisyonu’nun konuyla ilgili kararı onayladıktan sonra, askeri ve siyasi bir önlem olarak uygulandı. Bu dönemden sonra da artık Çerkesler için ölüm kalım savaşları başladı. Çar döneminin şoven tarihçisi R. A. Fadayev bu döneme ilişkin olarak 1865’te şöyle yazdı: *Çerkes toprakları devlete lazımdı, onların kendilerine ise hiç gerek yoktu.*

Bu karardan sonra, Çarın orduları işgal edilen topraklardaki halkları planlı bir şekilde ve bir daha toparlanamayacak şekilde toptan yok etmeye, imha etmeye başladılar ve yerlerine Rusları veya tetikçileri Kazakları yerleştirmeyi yoğunlaştırdılar.

Çerkeslerin nasıl top yekûn imha ve sürgün edildiklerini bir başka askeri anıda şu şekilde kayda geçilmişti: *Savaş son derece amansızca cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkansız bir tarzda ve askerın bastığı her toprak parçasını son ferde kadar Çerkeslerden temizlenerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce yüzlerce köyleri ateşe veriyorduk. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı takdirde, derhal asker korumasında en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve daha sonra Türkiye’ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşımımız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye yayılmış bir şekilde bırakılan çeşitli çocuk oyuncaklarına rastlıyorduk. Fakat bezen askerlerimizin canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapıyordu.*

1862-1864 Çerkesya’nın can çekiştiği yıllardı. Daha fazla direnmek faydasızdı ve Çerkeslerin önlerinde iki seçenek buluyordu: Kuban’ın sol kıyısına yerleşmek ya da Osmanlı’ya gitmek. Çerkesler ikincisini seçtiler. Zaten Ruslar Çerkeslerin vatanlarından sürülmelerini düzenlemek amacıyla bir komisyon oluşturmuşlardı.

Rusya, göçmenlerin dönebileceğinden korkuyordu. Çünkü dağlılar orada dini duygulara kapılarak Rusya’ya karşı düşman oluyorlardı. Böylece Osmanlı ile Rusya arasında göç resmi bir çerçeve aldı. Çar hükümeti, 1962 tarihinde de Kafkasya’dan göç etme kararı çıkardı. Diğer yandan zaten Osmanlı misyonerler tarafından göç teşvik ediliyordu. Özellikle gücü zayıflayan Osmanlı devleti, Kafkasyalıları ile bu gücünü takviye etmek istiyordu.

1863 Baharına doğru Kubanötesi toprakları yerli nüfustan büyük oranda arındırıldı ise de köylüler daha dağlık bölgelere çekilerek mücadeleyi sürdürdüler.

Kafkas-Rus Savaşı’nın son aylarında Rus Ordusu Şapsığ ve Abzekh köylerinin büyük kısmını yaktı ve halkı yerlerini terk etmeye zorladı.

Bu şekilde ölüme yenik düşenlerden arta kalanlar hayatta kalmak için çok hızlı bir şekilde yerlerini yurtlarını terk ettiler. Diğer taraftan da Osmanlı Hükümeti İslam dinine mensup nüfus kazandığını ve bununla Türk ordusu için kazanç olduğunu düşünerek bu göçü özendiriyordu.

Kısa bir süre içerisinde Kafkas sıra dağlarını aşan on binlerce dağlı, bütün mallarını ve mülklerini bırakarak Anapa, Novorossiysk, Tuapse, Soçi ve diğer limanlara birikti. Karadeniz’in Kafkasya kıyısına yüzlerce gemi doldu.

Samsun ve Trabzon ana çıkış limanlarıydı, bu limanlara gelenler hastalığa tutuldu. Açlık, soğuk ve salgınlardan binlerce insan ölüyor ve adeta bir can pazarı yaşanıyor. O döneme tanık olan ve Çar yönetiminin askeri sömürgeci işgaline hak veren A. P. Berje bile

şöyle yazdı: *17 bin dağlının toplandığı Novorossiysk koyunda gördüklerimi unutmayacağım. Hıristiyan olsun, Müslüman olsun, ateist olsun onların durumlarını görenler mutlaka çöker ve perişan olurdu. Ruslar, Çerkeslere hayvanlara bile yapılmayacak şeyler yaptılar. Şu gördüğüm olayları kâğıda gözyaşım damlamadan nasıl yazacağım? Kışın soğunda, kar, yağmur altında, evsiz, yiyeceksiz ve elbisesiz bu insanları tifo ve çiçek hastalığı da durumlarını iyice kötüleştiriyordu. Anasız kalmış bebekler ağlaşıyor, aç bebekler ölmüş annelerinin göğüslerinden anne sütü arıyorlardı; genç bir Çerkes kadını paçavralar içinde, açık havada, ıslak toprağın üzerinde iki yavrusu ile birlikte uzanmış, biri ölüm öncesi çırpınışlarla yaşamla mücadele veriyor, diğeri ise soğuktan kaskatı kesilmiş annenin göğsünden açlığını gidermeye çalışıyor. Binlerce insan göz önünde ölüp tükeniyordu ve böyle manzaralara sık sık rastlanıyordu.*

Öylesine korkunç dramlar yaşanmakta idi ki, bugün ancak sinemalarda izleyebileceğimiz olaylar yaşandı. Örneğin, ölü çocuğu günlerce saklayıp ninnilerle uyutur gibi yapan, ama kokan çocuk kucağından sökülüp denize atılınca, bir an bile düşünmeden kendini onun ardından azgın dalgalara fırlatan Kafkasyalı anne. Bunun gibi nice örnekler anlatılır. Bu yüzden o yolculukta sağ kurtulup yüz yaşına kadar Anadolu'nun bir dağ köyünde yaşayan bir Çerkes ninenin yaşamı boyunca bir kez bile olsun balık yemediği söylenmektedir.

1864 Nisan'ında Çerkeslerin toplu göçü ile ilgili olarak Osmanlı ve Rusya arasında yapılan görüşme neticesinde Osmanlı, İmparatorluk topraklarında Müslüman nüfusun Hıristiyan nüfusa oranla arttırma kaygısıyla bu Müslüman-Çerkes göçünü benimsedi, fakat Osmanlı makamlarının Çerkes göçmenleri topraklarının en zayıf ve kritik bölgelerine yerleştirerek gelecek savaşlarda Osmanlı İmparatorluğunun nöbet erleri gibi kullanacağı endişesiyle Ruslar, Osmanlı makamlarının göçmenleri Kafkasya sınırından uzak olmak şartıyla imparatorluğun her yerine iskân edebilecekleri belirtti. Osmanlı Hükümeti ise, Çerkeslerin yerleştirilmesiyle Rumeli ve Anadolu'da Müslüman nüfusu arttıracığını ve ordu için nitelikli savaş gücü sağlayacağını düşünüyordu ki, daha sonraları Balkanlardaki Çerkesler tekrar yerlerinde edildiler.

1864 yılı Mayıs ayının 20'sine gelindiğinde Çarlığın 4 ayrı ordusu Ubıh bölgesinin Soçi yakınlarındaki kıyıda 50-60 km içeride, Mzımta nehrinin sağ kıyısında bulunan Kbaada Vadisi'nde buluştular. Bir gün sonra 21 Mayıs 1864'te bu dört ordu birleşerek Kafkasya'yı boşaltmanın şenliğini yaptılar, savaşın sonunun ilan edip Çarlık döneminin zaferi olarak andılar. Fakat aynı tarih bugün Çerkeslerin sürgünün yıldönümü olarak andıkları tarihtir.

İşte bütün bu yaşanan olaylar neticesinde Kafkasya, Kafkasya'nın gerçek sahipleri olan Çerkeslerden arındırılmıştır.

1864 sürgününden önceki dönemlerde Adıgelerin nüfusu 1 milyondan fazla idi. Ama 1864 sürgününden sonra toplam 50 binden azdı. Bu nüfusun 418 bini sadece 1863-1864 yılları arasında yerlerinden edildiler. 1858-1864 yılları arasında sadece Kuzeybatı Kafkasya'dan 398.955 kişi Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir. Bir tek yıl içerisinde, 1864'te 342.748 Adige yerlerinden olmuştur. 1865'te ise 106.795 Adige sürülmüştür. Kısacası Çerkeslerin %10'luk bir kısmı hariç tamamı yerlerinden yurtlarından sürüldüler.

Bazı Çerkesler zor koşullar karşısında her şeyi göze alıp anavatanları Çerkeskaya'ya dönmek istedi. Fakat İstanbul'daki Rus konsoloslughuna başvuran göçmenlere verilen cevap '*Dağlıların geri dönüşü söz konusu bile olamaz*' şeklinde oldu.

Fakat Osmanlı Hükümetinin bu göçlerin getirdiği iskân sorununu çözmek için ne yeterli finans ne de yönetim örgütünde uzman insan gücü vardı; bu nedenle kendi yörelerine gönderilen Çerkeslerin derdine derman olma işi yerel birimlere havale edildi. Sonunda

İstanbul'a daha fazla göçmen gönderilmesi yasaklandı ve onların Anadolu'da tutulmasına karar verildi.

Kafkaslı göçmenlerin içine düştüğü bu zor durumlar bir sektörün yeniden canlanmasını da sağladı: Osmanlı devleti köle ve cariye ticaretine hiçbir şekilde müdahale etmediği gibi Büyük Çerkes Sürgünü'nün başladığı 1860'lı yıllarda Trabzon ve Samsun'da Osmanlı Hükümetince geçici köle pazarları dahi kuruldu. İstanbul, Kahire ve hatta Tahran'a bile köle satılıyordu. Arzın yükselmesini sağlayan mağdur göçmenlerden ucuz fiyata, bazen sadece ekmek fiyatına köle alan yüzlerce fırsatçı ve köşe dönücü tüccar büyük karlar sağladı. Tahmini rakamlara göre sadece 1863-1864 arasında 10 binden fazla köle satılmıştı. Hatta 30 Ocak 1867'de Başvezirin, Padişaha gönderdiği bir yazıda ve 31 Mart 1867 '*Arz Tezkeresi*'nde bu sayının 150 bine ulaştığı anlaşılmaktadır. Zaten kısa bir süre sonra Çerkes kadınları ve çocuklarının satılması yasaklandı ve satışta bulunanlar akrabalarına iade edildi.

Çar hükümeti, ancak 1864 Aralık ayında Kafkasya'da mutlak egemenliğini kurduğuna, yeterince etnik temizlik yaptığını emin olunca topluca göçlerin durdurulabileceğine karar verdi. Fakat, Büyük Çerkes Sürgününden sonra da bütün ağırlığı ile Çerkesleri etkilemesini sürdürmüştür. Örneğin, 1865'te Türkiye'ye 22 binden fazla Çeçen göçe zorlandı. Vsemirny Puteçestvennik gazetesi, 1871'de şunları yazıyordu: 'Bir yıl içinde göçmenlerin üçte ikisi öldü... Batum yakınlarında yerleşen 22 bin göçmenden sadece 7 bin kişi kaldı. Samsun civarında yerleşen 30 bin kişiden 1800 kişi kaldı.

Sonuç:

Yüzyıllarca özgür yaşamış olan Çerkesler, Kafkas-Rus Savaşları sürecinde Rusların yayılmacı, zalim politikalarına karşı ulusal kurtuluş hareketi vermiş ancak yenilmişlerdir. Çerkesler yalnızca savaşı değil, yerlerini ve yurtlarını da kaybetmişlerdir. Bu yüzden büyük çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde yaşamak zorunda bırakılan Çerkesler, bu süreç içerisinde her türlü milli kültürel değerlerini yitirerek, bir millet olarak tarih sahnesinden silinme tehlikesi ile de karşı karşıyadılar. İçinde buldukları bu durumun en önemli sebebi, işte bu yayılmacı Rus politikasıdır ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren şiddetlenen savaşlardır. Bu savaşlar sadece bir işgal hareketi olarak kalmadı ve gelişen süreç içinde bütün Kafkas halklarını toptan yok etme veya onların yaşam kaynaklarını kurutarak Çerkesleri ülkelerinden ayrılmaya zorlama şeklini de aldı. Ayrıca göçler, sadece askeri yenilginin sonucunda hemen düşünülmüş tedbirler değildi. Çarlık Hükümetinin, önceden planlayıp uyguladığı holocaust/etnik temizleme harekâtının bir sonucudur. Bu süreçten farklı Kafkas halkları, farklı şekilde etkilenmişlerdir. Örneğin, sürgünler Kuzeydoğu Kafkasya'yı fazla etkilemedi. Çünkü toplam nüfuslarına göre Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar'dan yer değiştirenler çok azdı. Halbuki, Çerkes ve Abazalar için sürgünler yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bunlar nüfuslarının yaklaşık beşte dördünü kaybetmişler ve Kafkasya'da kalanlar dahi ovaya indirilmişlerdir.

Kayıt altında olan sürgün veya göçe zorlanmış Çerkeslerin miktarı hakkında hiçbir zaman gerçek sayı tespit edilememiştir. Çünkü birçok nüfus hareketi kayıt dışı gerçekleştiği gibi ölüm oranı da tespit edilememiştir. Sayısı 10'dan fazla olan çıkış limanlarında düzenli bir kayıt tutulmaması ve bu limanlarda hiçbir bağlantının bulunmaması; yüksek oranlara varan ölümün kesin olarak bilinmemesi, tutulan kayıtların ise belli bir yer ve zamanla sınırlı tutulması ve kesin olan rakamların da kamuya duyurulmasının engellenmesi gibi nedenlerden ötürü 'Büyük Çerkes Sürgünü'nde Kuzey Kafkasya'dan çıkarılanların kesin sayısını gösteren tam güvenilir istatistikler yoktur. Fakat buna rağmen bazı araştırmacılar yaklaşık belli bir sayı vermektedir. Bunların en azı 500 bin ve en çoğu ise 2-3 milyon arasında değişmektedir.

Kafkasya'da ne kadar nüfusun yerlerinde edildiği konusunda oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Rus verilerini dikkate alan veriler bu sayının 500 bin ile 1 milyon

arasında olduğunu belirtirken, Türkiye kaynaklı çalışmalarda 1 ile 2 milyon civarında olduğu iddia edilmektedir. Örneğin, Habiçoğlu ve Polatkan için bu rakam 1,5 milyon civarındadır. Polatkan'a göre, Büyük Sürgün sürecinde yerlerinden edilen Çerkeslerin 200 ile 400 bini Balkanlara, 1 milyonu Anadolu'ya, 25 bini Suriye ve Ürdün'e ve 10 bin kadarı ise Kıbrıs'a yerleştirilmişlerdir. Yine, Rus kaynaklarını referans gösteren Avagyan'a göre ise bu rakam 398 bin kişi ile sınırlı idi. Aynı belgelere dayanan C. Havadis (8 R 1278/ Ağustos 1861) 1855'ten 1861'e kadar 350 bin göçmenin Osmanlı topraklarına geldiğini yazarken, Sadrazam Ali Paşa 1864'te padişaha verdiği raporda 1855-1864 arası dönemde 311.333 kişi olduğunu belirtiyordu. Fakat 1861'den sonra da çok yoğun bir şekilde Kafkasya'dan ayrılmalar/sürülmeler olmuştur. Bu döneme ait sürgün ancak 1865'te tamamlanabilmiştir. Yine McCarthy'e göre 1856-1864 arası topraklarından çıkartılan Çerkes sayısı takriben 1.200.000 kişidir. Bunlardan 400 bin kişi yollarda yaşamını yitirmiş ve 800 bin kişi de yerleşim yerlerine ulaşabilmiştir. Avagya'nın kendisine göre 1857-1866 arasında 1 ile 1,5 milyon arasında nüfus Osmanlı İmparatorluğuna yerleştirilmiştir. Berzeg'e göre, 1857-1876 yılları arasında 1.400.000; Akarlı'ya göre, 1860-1878 arası 400.000; Karpat'a göre, 1859-1879 arası 2 milyon; Kafkasya Genel Valisi'ne göre 1858-1864 arası 398.000; Ali Meram Kemal'e göre, 1 milyon ve bu nüfusun 300 bini Balkanlara gerçekleştirilmiştir; Dündar'a göre 1859-1979 arası 2 milyon; Erkan'a göre 1860-1876 arası 700.000; Bice'e göre, 1859-1879 arası 2 milyon; Journal de Constantinople'nın 11 Ocak 1865 tarihli haberine göre, 520.000; Bianconi'e göre, 1876 tarihi itibarıyla 600.000; Fadeyev'in 1864 tarihi itibarıyla 1 milyon; D. E. Eremeev 1875 tarihi itibarıyla 1.800.000; genel olarak Aydemir'e göre, 1,5 milyon (300 bini Balkanlara); İpek'e göre, 1.508.000 (yine 300 bini Balkanlara); Tuna'ya göre, 800 bin; R. G. Landa'a göre, 1-3 milyon arası; Kaflı'ya göre, 1.616.000; İstanbul'da ilk defa Çerkesce basılan Guaze dergisine göre, 1.760.000 kişi Kafkasya'dan sürülmüştür. 1864 tarihi itibarıyla yine bu sürgünlerden F. Ph. Kanitz' a göre 250.000'i ve Pinson'a göre, 420.000'i Balkanlara doğru gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere, bu sürgün mağdurları kısa bir süre sonra bu yerlerinden de sürülerek, Anadolu'ya, Suriye ve Ürdün'e yerleştirilmişlerdir.

Sürgün edilen toplam nüfus hakkında iddia edilen farklı rakamlara rağmen şurası açıktır ki, gerçekler belgelenen rakamların çok üstündedir: Tüm Kuzey Kafkasya'da kalan ve yer değiştirmeyen bütün Çerkeslerin sayısı 150 ile 200 bin dolayındadır. 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Kuzeybatı Adıgelerin bir milyona yakın nüfusa sahip olduğu düşünülürse Kafkasya'da etnik temizleme harekâtının ne kadar bir nüfusu yok ettiği anlaşılacaktır. Özellikle Miladi 1864 ve daha sonraki tarihlerde Kafkas-Rus Savaşları neticesinde Kafkasya'dan 2 milyon 200 bin kişi yerlerinden edilmiştir; bunların 1 milyonu savaş ve göç esnasında uğradıkları şiddet karşısında hayatını kaybetmiştir.

Sonuçları ve süreç itibarıyla bakıldığında Kafkas-Rus Savaşları, zalimce, gayri insani koşullarda gerçekleşmiştir. Yaşanan süreç ve sonuçların kendisi ise, çağın değerleri ile söylenecek olursa 'İnsan Hakları'na aykırıdır ve bir soykırımdır. Çünkü Çerkesler, Rusların önünden kaçmış halk değildir. Çerkesler tarihte örneği olmayan vatan savunması vermiş ve kaybettiği için de ülkelerinden zorla çıkartılmış bir halktır. Yaşanılan olayları izah etmeye, değil göç hatta sürgün kavramı bile zayıf kalır. Ancak katliam hatta soykırım bu olayın karşılığı olabilir. Kaldı ki, Resmi Rus tarihinde, "Dağlıların Göçü" olarak tanımlanan, 19. yüzyılın bu büyük nüfus hareketinin bir sürgün olduğu artık kabul ediliyor olmasına ve tarihin en önemli sürgünleri arasında olmasına rağmen, Kafkasya halklarının uğradığı bu dramatik facialar ne yazık ki uluslararası düzeyde dikkate değer bir ilgi görmemiştir. Oysa sürgün, Çerkeslerin tarihi gelişiminde olumsuz rol oynamıştır. Bu yaşananlar onları sosyoekonomik, politik ve kültürel gelişmeler açısından Kafkasya sınırları içinde dahi onlarca yıl onları geri bıraktı. Rus Çarının politikası sonucunda Çerkes halkı darmadağın oldu. Şimdi ortada sürgün öyküsünden başka bir sorun daha var: Çerkeslerin Çarlığın uyguladığı soykırım sonucunda

yitirdiği büyük, telafi edilemez maddi, kültürel, insani ve toprak kayıplarını kim nasıl tazmin edecek?

Bugünkü Rusya için değilse de Çarlık dönemindeki Rusya'nın, yani Rus Çarlığının katliam/soykırım bir yana Çerkesleri sürgün ettiğine dair bir karar almış/aldırılmış bile değildir..!

Kaynakça:

Abrec, Almir. Size Bir Ay Süre Tanıyorum. Cevdet Hapı (ter.), Kafdağı Dergisi, Sayı: 43-46 Ağustos1990-Ocak 1991.

Argun, Yura G. Abhazy'a'da Yaşam ve Kültür. H. Ersoy-Y. Karadaş (ter.). İstanbul : Nart Yay., 1990.

Avagyan, Arsen. Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler. Ludmillan Denisenko (ter.)-Yasemin Gedik (haz.). İstanbul: Belge Yayınları, 2004.

Aydemir, İzzet. Göç: Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi. Ankara: Gelişim Matbaacılık, 1988.

Bağ, Yaşara. Çerkeslerin Dramı: İşgal, Sürgün ve Göç, Çerkes Sürgünü (der.). Ankara: Kafder Yayınları, 2001.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İrade Tasnifi-Dahiliye. No: 658379, 8 Mayıs 1882.

Baytugan, Barasbi. Kuzey Kafkasya (1917-1970), Orhan Boğbay (der.). Samsun: Yedi Yıldız Yayınları, 1998.

Berkok, İsmail. Tarihte Kafkasya. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Berzeg, Nihat. Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleri. Ankara: Takav Matbaacılık, 1996.

Bice, Hayati. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No-65. 1991.

Birleşik Kafkasya dergisi. no: , 1 İstanbul 1964.

Broxup, Marie. Caucasian Muridism in Soviet Historiography. Society Central Asian Studies, Print Series No: 10, 1986.

Çelik, Osman. İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya. Ankara: Gelişim Matbaası, 1992.

Colarusso, John. Circassian Reportriation: When Culture is Stronger than Politics, The World & I, Issue (November 1991). Washington D.C.: The Washington Times Publishing Corporation, 1991.

Danışmend, İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt-4. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Doğan, Erhan ve MAZLUM, Semra (der.). Türkiye'de Dışpolitika Yapım Sürecinde Sivil Toplum Kurumlarının Etkileri, İstanbul: Bağlam yayınları, 2005.

Dumas, Alexander. Kafkasya Maceraları, Sedat Özden (ter.). İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, No.3, 2000.

DumanıŞ, Avledin. Çerkes Kültürü Üzerine Etüd Kayser: Kayseri Kafkas Derneği, 2004.

Dündar, Fuad. İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası:1913-1918. İstanbul:İletişim Yayınları, 2001.

Esadze, Semen. Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali, Murat Papşu (ter.). Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999.

Erkan, O. Aydın. Tarih Boyunca Kafkasya. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 1999.

Erkan, Süleyman. Kırım ve Kafkasya Göçleri (1876-1908). Trabzon: Karadeniz Teknik Ün., Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Merkezi, 1996.

Erkan, Süleyman. Sürgün Olgusuna Analitik Yaklaşım ve Çerkes Sürgünü Örneği. Nart Dergisi, Sayı.43, Mayıs-Haziran 2005.

Gökçe, Cemal. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. İstanbul: Şamil Vakfı Yayınları, 1979.

- Guaze Gazetesi, sayı:2. İstanbul, 10 Nisan 1911.
- Habiçoğlu, Bedri. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. İstanbul: Nart Yayıncılık, 1993.
- Hapi, Cevdet. Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi). Kafdağı. Sayı.31-32, 1987.
- İpek, Nedim. Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri: 1877-1890. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları. 16. Dizi, Sayı.73, 1994.
- Jaimoukha, A. The Circassians, Surrey: Curzon Press, 2001.
- Kaflı, Kadircan. Türkiye'ye Göçler. İstanbul: Çetüt Matbaacılık,1966.
- Kalmık, Betal. Adıge Devrim Hareketi Kabartay-Balkar'da Devrim Mücadelesi. Cevdet Hapi (ter.) İstanbul: Nibceğu Yayınları, 1980.
- Karpat, Kemal. The Eviction of the Circassian from Caucasus and the Balkans, and Their Settlement in Syria. 'The Third International Conference on the History of Bilad Al Sham'. Amman: The University of Jordan, 1980.
- Karpat, Kemal. Otoman Population 1830 1914: Demographics and Social Characteristics, (Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.
- Karpat, Kemal. 21 Mayıs Sürgünü. Nart dergisi. Sayı-21. Mayıs-Haziran. 2004.
- Karpat, Kemal. The Status of the Muslim Under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkes. Journal of Institute Minority Affairs, Cilt.1, No.2. 2004.
- Karpat, Kemal. 21 Mayıs Sürgünü, Nart Dergisi, Sayı.21. Mayıs-Haziran, 2004.
- Kasumov, Ali ve Kasumov, Hasan. Çerkes Soykırımı, Orhan Uravelli (ter.). Ankara: Kaf-Der Yayınları, 1995.
- Kundukh, Aytek. Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi, Tarık Cemal Kutlu (sade. ve haz.). İstanbul: Gözde Kitapları Yayınevi, 1987.
- Kuşhabiyev, Anzor. 21 Mayıs Sürgünü. Nart dergisi, Sayı-21. Mayıs-Haziran 2004.
- Lapinski, Theophil. Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü (1874), Çev.: İbrahim Dipşov. Kafdağı Dergisi. Sayı 43-46, Ağustos 1990-Ocak 1991.
- Luxembourg, N. Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil. Sedat Özden (ter.). İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1998.
- McCarthy, Justin. Ölüm ve Sürgün. Bige Umar (ter.). İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998.
- McCarthy, Justin. Çerkeslerin Yaşadığı Gerçek Anlamda Bir Sürgündür (Röportaj), Nart Dergisi, Sayı.43. Mayıs-Haziran. 2005.
- Mühime, 32. cilt, no 383 6 Recep 989 / 6 Ağustos 1581.
- Öner, Çetin. Şu Bizim Çerkesler. İstanbul: Can Yayınları, 2000.
- Özbek, Baturay Çerkes Tarihi Kronolojisi. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1991.
- Öztuna, Y. Osmanlı Devleti Tarihi. İstanbul: FFK yayını. 1986.
- Prscet (Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey"). London: Printed by Harrison and Sons. 6 Haziran 1864.
- Papşu Murat (der.), Vatanından Uzaklara. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları, 2004.
- Peneşu, Aslan. Müridizmin Kuzeybatı Kafkasya'da Yayılması, Murat Papşu (Türkçe ter.) Sbornik Statey Molodih Uçyonih, Aspirantov (Genç bilim adamları ve Araştırma Görevlilerinin Makaleleri Seçkesi). Maykop: Meotı Yayınevi, 1993.
- Pinson, Marc. Russian Expulsion of Mountaineers from the Caucasus, 1856-66, and its Historical Background, Demographic Warfare-An Aspect of Ottoman and Russian Policies, 1854-66 (yayınlanmamış doktora tezi). Cambridge: Harvard University, 1970.
- Pinson, Marc. Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili After the Crimean. Etudes Balkaniques. No:3, 1972.
- Pokshishevskiy, V. V. Geography of Prerevolutionary Colonization and Migration Processes in the North Caucasus, Soviet Geography, Cilt.xxv, 1984.
- Polatkan, Salih. Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Yapılan Göçler. Kuzey Kafkasya Dergisi. Sayı.66-67, Mart-Nisan-Mayıs 1987.

- Qumuqu, Tıghugen. Yıstanbık'ue Kafkas Savaşlarının Sonucudur. Fahri Huvaj (ter.). Kafdağı Dergisi. Sayı: 43-46, Ağustos1990-Ocak 1991.
- Saadet, Mustafa. Balkanlarda Çerkes İzleri. Nart Dergisi, Sayı: 38, Temmuz-Ağustos 2004.
- Saydam, Abdullah. Freedom Movements in Northern Caucasia, Eurasia Studies, Cilt.2, No.1 . Spring, 1995.
- Saydam, Abdullah. Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı. 75. 1997.
- Tarih Ve Toplum Dergisi, sayı-7 1984.
- Tavkul, Ufuk. Kafkas Dağlarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyoekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir Deneme. İstanbul: Ötüken Yayıncılık, 1993.
- TavkuL, Ufuk. İslamiyet'in 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri. Kırım Dergisi. Sayı-25. 1998.
- Tornau, Feodor Feodoroviç. Bir Rus Subayının Kafkasya Anıları, Keriman Vurdem (ter.). Ankara: Kafkas Derneği Yayınları. No-8, 1999.
- Tuna, Rahmi Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü, Kafkasya Üzerine Beş Konferans. İstanbul: Kafkas Kültür Derneği Yayınları, 1977.
- Tutum, Cahit. 1864 Göçü İle İlgili Bazı Belgeler. Kafdağı, Sayı 33-36, Ekim 1989-Ocak 1990.) s. 83; Kemal Karpat, 21 Mayıs Sürgünü, s. 13.
- Yeni KafkaSYA dergisi, İstanbul: sayı: 24. 1961.

<http://karachaymalkar.bravehost.com/islamiyetkavkaz.html>, 28 Kasım 2005.